

ZGODOVINOPISJE O CERKVENIH RAZMERAH
V (SLOVENSKI) BENEČIJI 1918–1954

Tomaž SIMČIČ

Inštitut za socialno in versko zgodovino v Gorici, Via del Seminario 7, 34170 Gorica, Italija
e-mail: tomazsimcic@alice.it

IZVLEČEK

Namen prispevka je, da preuči obstoječo zgodovinsko literaturo o verskih in cerkvenih razmerah v (slovenski) Benečiji v obdobju med letoma 1918 in 1954. Po razčlenitvi nekaterih metodoloških dilem, ki zadevajo namen in slog obravnavanih besedil, bralcu nudi najprej kolikor mogoče izčrpno informacijo o vsej razpoložljivi literaturi, od zgodovinskih črtic in člankov do zahtevnejših monografij in razprav, ki jih ne glede na uporabljeni jezikovni medij razvršča v tri kategorije: zamejstvo, osrednjeslovenski prostor in italijansko-furlanski prostor. Pri tem poleg avtorjev upošteva tudi inštitucije in založbe, ki do obravnavane tematike izkazujejo posebno pozornost. V zadnjem delu prispevek pokaže na nekatere skupne značilnosti obravnavane literature, na še odprta vprašanja pri interpretaciji posameznih zgodovinskih osebnosti in dogodkov, na vire, ki niso še bili v celoti raziskani, ter na tematike, ki bi jih kazalo v prihodnje poglobiti.

Ključne besede: slovenska Benečija, Cerkev, Videmska nadškofija, duhovščina, zgodovinske pisane, 1918–1956

LA STORIOGRAFIA SULLE CONDIZIONI ECCLESIASTICHE NELLA SLAVIA
VENETA 1918–1954

SINTESI

Lo scopo del presente articolo è di esaminare la letteratura storica sulla situazione religiosa ed ecclesiastica nella Slavia veneta nel periodo tra il 1918 e il 1954. In seguito all'analisi di alcune questioni metodologiche concernenti lo scopo e lo stile dei testi esaminati, offre innanzitutto al lettore informazioni dettagliate su tutta la letteratura disponibile, dai racconti brevi storici e gli articoli alle monografie e discussioni più impegnative, che l'autore classifica in tre categorie, a prescindere dal mezzo linguistico: zona di confine, Slovenia centrale e territorio italo-friulano. L'articolo prende in considerazione anche le istituzioni e gli editori che dedicano particolare attenzione al tema discusso. L'ultima parte del contributo presenta alcune caratteristiche comuni della letteratura esaminata, le questioni ancora in sospeso nell'interpretazione di alcuni personaggi ed eventi storici, le fonti che non sono state ancora pienamente esplorate, e gli argomenti che sarebbe opportuno approfondire in futuro.

Parole chiave: Slavia veneta, Chiesa, Arcidiocesi di Udine, clero, storiografia, 1918–1956

Raziskovalcu zgodovinopisja o dogajanju na verskem in cerkvenem področju v (slovenski) Benečiji¹ v prvi polovici 20. stoletja se uvodoma postavlja metodološko vprašanje, kaj naj upošteva pod oznako "zgodovinopisje". Mar sem sodijo na primer domoznanske publikacije, osebna pričevanja, pripovedi iz prve roke ali moralno prizadeto ter narodno-politično angažirani sestavki? Kam naj, denimo, uvrstimo knjigo Rod za mejo (Špekonja, 1954), ki jo je leta 1954 pod psevdonimom Hinko Špekonja napisal in izdal v Trstu živeči cistercijski pater Metod Turnšek in ki ob domoznanskem kramljanju v slogu akcijske spomenice postreže z informacijami iz prve roke o razmerah v prvih letih po drugi svetovni vojni, o katerih sam pravi, da jih je dobil neposredno od Ivana Trinka, in ki se presenetljivo ujemajo z ugotovitvami mnogo kasnejših zgodovinskih raziskav? In kam naj uvrstimo obsežen raziskovalni opus Faustina Nazzija (Nazzi, 1994; 1995; 1997; 2004; 2008), ki po bogastvu znanstveno-kritičnega aparata in obsegu odkritih in predelanih izvirnih dokumentov za cerkveno zgodovinopisje Benečije 20. stoletja predstavlja temelj, iz katerega bo moral črpati vsakdo, ki se bo želel v prihodnje soočiti s to tematiko, a čigar slog pisanja bi glede na moralno prizadetost in ogorčenje, ki ga zaznamujeta, sodil mestoma prej k pamfletu kot h klasični historiografiji?

Oba navedena primera bi proučevalcu zgodovinopisja narekovala, naj k obravnavi tovrstne literature pristopa s primernim kritičnim čutom. Toda po drugi strani bi brez upoštevanja tako zastavljenega pisanja zgodovinske literature o verskem in cerkvenem dogajanju v Benečiji med leti 1918–1954 ostalo bore malo. Ko preteklost še traja, nosi tudi njeno raziskovanje sledove zavzetosti, prizadetosti in ranjenosti. Skoraj neizogibno je zato, da se obstoječa literatura o tej tematiki predstavi celovito, vključno s tistim njenim delom, ki sicer z znanstvenega zornega kota ne bi sodil v ožjo kategorijo zgodovinopisja, ki pa se po vsebinski strani vendarle odlikuje po tehtnosti in resnem ter celovitem pristopu.

Glavnina obstoječih spisov o dogajanju na cerkvenem področju v Benečiji med letoma 1918 in 1954 je osredotočena okoli stopnjevanja protislovenskega pritiska vse do fašistične prepovedi slovenske besede pri bogoslužju in krščanskem nauku iz leta 1933 (Klinec, 1979, 79–80) ter okoli dolgoročnih, tudi povojnih posledic, ki so s to prepovedjo povezane. Ko je v sestavkih o verski in cerkveni zgodovini Videmske nadškofije Benečija omenjena kot neki specificum, so v veliki večini primerov kot razlog te specifičnosti navedene ali omenjena prepoved ali njene dolgoročne posledice. Skratka, če je Benečija kot taka v zgodovinopisju navzoča, je to zaradi svoje jezikovne in kulturne različnosti glede na prevladujoče jezikovno in kulturno okolje znotraj cerkveno-upravnih in političnih meja Videmske nadškofije in italijanske države, v okvir katerih to zemljepisno področje sodi vse od leta 1751² oz. 1866³. In če se ocene zgodovinarjev o tem, kako se je cerkvena

1 Benečija je skupen izraz za območje, ki obsega porečje Nadiže, Tera in Rezije, in ga v glavnem naseljuje slovensko prebivalstvo. V upravnem pogledu sodi danes v okvir Videmske pokrajine. Pod Videmsko pokrajino spada sicer tudi Kanalska dolina, kjer je ravno tako prisotna slovenska manjšina. Vendar pa se zgodovina Kanalske doline, zlasti za obdobje pred 1918, v precejšnji meri razlikuje ob beneške in ni predmet pričujoče raziskave.

2 Tega leta je bila ustanovljena Videmska škofija.

3 Tega leta je bila Benečija priključena Kraljevini Italiji.

hierarhija na to različnost odzivala, deloma razhajajo, pa je ni zgodovinske razprave, ki bi jo izrecno zanikala.⁴ Zavest o obstoju posebne teritorialne, jezikovne, kulturne in verske enote, ki jo obsega pojem "Benečija", je torej veliko zgodnejša od uveljavitve spoznanja, da je treba to enoto kot tako tudi ščititi in varovati.

Neposredna posledica te izhodiščne ugotovitve je, da se obstoječa literatura o cerkvenem dogajanju v Benečiji v prvi polovici 20. stoletja skoraj v celoti krije z narodno- ali cerkveno-politično. Osrednja vprašanja, ki jih obdeluje, so namreč v glavnem povezana z odnosom italijanske države do slovenske jezikovne skupnosti, poskusi uveljavljanja oz. omejevanjem slovenskega jezika v cerkvi, z vlogo slovenske narodnozavedne duhovščine. To je seveda po eni strani razumljivo, saj je bilo tudi v verskem in cerkvenem življenju tega področja v prvi polovici 20. stoletja in še čez narodno-jezikovno vprašanje nedvomno osrednjega pomena, po drugi strani pa to pomeni, da so drugi vidiki te preteklosti še malo ali sploh niso raziskani. Če je zvestoba beneških duhovnikov do slovenskega domačega jezika doživela ne le marsikatero zgodovinsko obdelavo, ampak tudi znamenito literarno prepesnitev,⁵ pa malo ali nič vemo na primer, kakšni so bili njihovi prijemi na pastoralnem področju, kakšna je bila verska, teološka in socialna vsebina njihovega nauka, kako je bila nastavljena njihova homiletika, kako so presojali temeljne pastoralne in teološke izbire in dileme svojega časa itd. Prav tako malo raziskano je na primer tudi vprašanje, kako so socialne in gospodarske spremembe, ki so v dvajsetem stoletju tako usodno zarezale v beneško družbeno tkivo, vplivale na vernost beneških ljudi, na njihov odnos do cerkvene strukture, tradicionalnih vrednot, ljudskih običajev in oblik ljudske vernosti itd.

Nadaljnje metodološko vprašanje je, do kolikšne mere je v primeru preučevanja verskega in cerkvenega dogajanja v Benečiji slovensko zgodovinopisje mogoče ločevati od italijanskega. Najprej naj opozorim, da jezikovni medij nikakor ni merodajen za "narodnostno" razvrstitev obstoječe zgodovinske literature o Benečiji. To, da njen večji del izhaja v italijanščini, ne pomeni, da smemo v tem jeziku objavljena zgodovinska dela kar prišteti k "italijanskemu" zgodovinopisju. Slovenski Benečani sami, med njimi tudi mnogi duhovniki, namreč veliko pišejo in objavljajo v italijanščini, sorazmerno prav gotovo več kot Slovenci na Goriškem in Tržaškem. To je tudi razumljivo. Vse do osemdesetih let 20. stoletja v Benečiji ni bilo nikakršne možnosti slovenskega šolanja in izobraževanja. Domače bralce in primeren javni odziv je bilo torej mogoče doseči le s publikacijami v italijanščini. Šele z odpiranjem meja, povečanim čezmejnim sodelovanjem, zlasti pa z razvojem slovenskega oz. dvojezičnega šolstva se slovenščini tudi v Benečiji nakazujejo nove možnosti razvoja. Pa tudi če ne glede na jezikovni medij zgodovinopisje vendarle poskusimo razvrstiti v "slovensko" in "italijansko", bomo ugotovili – če seveda odmislimo zavestno zavajajoče psevdogodovinske članke v dnevnem časopisju in se omejimo na pisanje, ki se kljub različnim odtenukom vsaj ne postavlja proti temeljnim zgodovin-

4 Še danes nasprotniki priznanja slovenskega značaja Benečije to delajo v imenu njene domnevne "praslovenskosti", s čimer seveda le potrjujejo to, kar zanikujejo.

5 Mišljen je Bevkov roman Kaplan Martin Čedermac, ki je pod psevdonimom Pavle Sedmak izšel leta 1938 v Ljubljani.

skim razvidnostim –, da je med njima stičnih točk več kot razhajanj. Skupna jima je že osnovna ugotovitev, da pripada Benečija slovenskemu jezikovnemu prostoru ter da je s prepovedjo slovenske besede v prvi polovici stoletja italijanska država kršila temeljne človeške pravice pripadnikov slovenske jezikovne skupnosti. Različne ocene posameznih zgodovinarjev ne zadevajo tega osnovnega dejstva, ampak kvečjemu presojo okoliščin, vzrokov in posledic, odziva cerkvene hierarhije nanje itd., kar bom v nadaljevanju skušal pokazati na stvarnih primerih.

Pogled na literaturo o veri in Cerkvi v Benečiji med letoma 1918–1954, ki so jo proizvedli Slovenci v Italiji, nam pove, da glavnino tovrstnega gradiva sestavljajo članki, pričevanja in krajši biografski očrti, ki so v povojni dobi redno izhajali v njihovem periodičnem tisku, zlasti v Trinkovih koledarjih, Koledarjih Goriške Mohorjeve družbe, Jadranskih koledarjih, v zbornikih s Študijskih dnevov Draga, pa tudi v tednikih in štirinajstdnevnikih Matajurju, Novem Matajurju in Domu. Gre za mnogokrat pričevanjsko ali memoarsko in angažirano zastavljene prispevke, včasih brez znanstvenih pretenzij, priložnostne sestavke, spominske brošure, katerih vsebina zaobjema obilico področij, od osebnih poklonov Čedermacem preko anekdot, krajših biografij in nekrologov do etnografskih zaznamkov, ki pa marsikdaj vsebujejo podatke, ki so dragoceni tudi za zgodovinarja. Spet drugič so tovrstni prispevki znanstveno dokumentirani, a izrazito monografski. Skratka, obilno gradivo, katerega resnična vrednost se utegne izkazati šele tedaj, ko bo zgodovinar posamezne drobce povezal v celoto in jim ob soočenju s širšim dogajanjem ter arhivskimi viri pripisal pomen, ki se ne bo omejeval na posamezno osebnost ali posamezni dogodek, ampak se bo dvignil na raven celovitega razumevanja obdobja. Pomembna zbirka že zbranih podatkov, zlasti biografij duhovnikov, bo za prihodnjega zgodovinarja Benečije tudi Primorski slovenski biografski leksikon, ki je pri Goriški Mohorjevi družbi izhajal od leta 1974 do 1994 (PSBL, 1974–1994).

Tudi skrb za osvetlitev lika Ivana Trinka (1863–1954), duhovnika, ki je s svojo osebnostjo in svojim delovanjem pomembno prispeval, da se je slovenstvo v Benečiji v 20. stoletju sploh ohranilo, je bila do danes doma predvsem med Slovenci v Italiji. Prvi tovrstni zbornik je pri Gregorčičevi založbi izšel že leta 1946 (Trinkov zbornik, 1946), kasneje je bilo Trinku posvečenih tudi več znanstvenih simpozijev vse do posveta, ki je leta 2004 potekal v Špetru (mons. Ivan Trinko, 2006). Tudi pri rimskem simpoziju o Trinku, ki ga je leta 1985 priredila Slovenska bogoslovna akademija (Trinkov simpozij, 1985), so bili med sodelujočimi znanstveniki pretežno Slovenci iz Italije, kar v precejšnji meri velja tudi za zbornik, ki ga je leto kasneje uredil tržaški zgodovinar Pietro Zovatto (Zovatto, 1986). Seveda se v teh primerih zgodovinski prispevki prepletajo z literarnimi, filozofskimi, jezikoslovnimi in glasbenimi analizami, ki sicer nimajo neposredne historiografske vrednosti, ki pa zgodovinski stroki preko komparacije z drugimi področji omogočajo oblikovanje interpretativnih hipotez. Glede na to, da je bil Ivan Trinko po poklicu duhovnik in da je neposredno posegal v družbeno in politično življenje svojega časa, cerkveno zgodovinopisje mimo poznavanja njegovega lika ne more.

Ves periodični tisk, ki ga izdajajo Slovenci v Benečiji, in ne le verska glasila, posveča dogajanju na cerkvenem področju in tudi cerkveni zgodovini sorazmerno veliko pozornost. Glede na središčno vlogo cerkvene skupnosti pri ohranjanju kulturne in jezikovne identitete v tistih krajih je to tudi razumljivo. O tem sta v Novem Matajurju in drugod veliko pisala na primer Viljem Černo in Pavel Petričič. V istem časopisu je v nadaljevanjih izhajala tudi razprava Faustina Nazzija o zatrtju slovenske besede v beneških cerkvah leta 1933, ki je kasneje izšla v knjižni obliki (Nazzi, 1995). Še posebej sistematično pa verske in cerkveno-zgodovinske vidike beneške preteklosti goji verski list *Dom*, ki je kot župnijsko glasilo začel izhajati leta 1965, od leta 1982, ko so beneški duhovniki v Čedadu ustanovili istoimensko združeno založbo,⁶ pa izhaja kot petnajstdnevnik. V listu se izpod peresa raznih avtorjev, izmed katerih naj omenim na primer Giorgia Banchiga, Riccarda Ruttarja, Marina Qualizzo, Tarcisia Venutija in Boža Zuanello, redno vrstijo zgodovinske črtice, ki osvetljujejo beneško preteklost, zlasti z zornega kota verske in cerkvene zgodovine.

Toda dejavnost zadruge *Dom* (danes *Most*) se ne omejuje na izdajanje časopisa, ampak skrbi tudi za objavo zgodovinskih knjižnih izdaj. Med le-temi so leta 1985 izšli tudi Cuffolovi dnevnik, eden od temeljnih dokumentov za cerkveno zgodovino Benečije med leti 1938 in 1946 (Cuffolo, 1985). Poseben poudarek pa zaslužita dve publikaciji, ki izstopata po osredotočenosti na tematiko in obdobje, ki je predmet pričujočega prispevka.

Prva je zbornik s simpozija, ki ga je decembra 1983 v Špetru organiziralo Kulturno društvo Studenci z naslovom *Cattolici e questione slovena in provincia di Udine* (Cattolici, 1983), katerega namen je bil po eni strani ta, da bi tedaj vodilno politično silo v državi in tudi v Benečiji, Krščansko demokracijo, pripravil do bolj širokosrčne manjšinske politike, po drugi pa, da bi problematiko Benečije postavil v širši okvir krščanskega ovrednotenja jezikovnih manjšin, zlasti v luči enciklike papeža Janeza XXIII. *Pacem in terris* in II. vatikanskega koncila. Osrednja zgodovinska prispevka sta na simpoziju prebrala duhovnika Angelo Cracina in Pasquale Guion.⁷ Prispevka se sicer ne naslanjata na pisne vire, predstavljata pa najtemeljitejšo, najcelovitejšo in z osebnimi izkušnjami podprto pričevanje o oviranju in zatrtju slovenskega jezika v Benečiji pod fašizmom ter o težavah, s katerimi so se beneški duhovniki soočali tudi po vojni v svojih prizadevanjih, da bi jim bila pravica uporabe slovenščine v pastoralnem delu in bogoslužju ponovno priznana, kar se je dejansko zgodilo šele leta 1976 z nastopom nadškofa Alfreda Battistija.

Druga je odmevna monografija z naslovom *Gli anni bui della Slavia* izpod peresa Boža Zuanelle (pseudonim NAZ) ter s spremno besedo Marina Qualizze, ki je najprej izhajala v nadaljevanjih v *Domu*, v knjižni obliki pa je zagledala luč sveta leta 1996 (NAZ, 1996). Knjiga sloni delno na primarnih virih (arhiv divizije Osoppo, ki ga hrani videmsko semenišče), delno pa na periodičnem tisku in razčlenjeno prikazuje delovanje tajnih paravojaških organizacij, ki so zlasti v prvih povojnih letih v Benečiji rovarile proti domnevni

6 Zadrugo *Dom* je leta 1998 zamenjala zadruga *Most*.

7 Angelo Cracina (1899–1992) in Pasquale Guion (1909–2002) sta bila tako za časa fašizma kot po drugi svetovni vojni med najbolj izpostavljenimi slovenskimi duhovniki v Benečiji in kot taka tarča številnih napadov italijanskega šovinizma, pa tudi škofjskih oblasti.

slovanski oz. slovenski nevarnosti ter v krajevni družbi netile narodnostne napetosti. S cerkveno zgodovino je publikacija tesno povezana zato, ker so bili ravno domači duhovniki glavna tarča omenjenih protislovenskih akcij. Dve leti kasneje je knjiga, zaradi katere sta se morala Zuanella in Qualizza zagovarjati tudi na sodišču, izšla tudi v slovenskem prevodu (NAZ, 1998). To delo zasluži posebno pozornost iz dveh razlogov: najprej zato, ker nazorno pokaže, kako se je neprijazen, mestoma celo sovražen odnos do slovenščine in do slovenskih duhovnikov v Benečiji podaljšal daleč v povojni čas. Prizori, kakršne še v petdesetih letih predstavljajo na primer oboroženo spremstvo na škofovih pastoralnih obiskih v beneških vaseh ali prekinitev slovenskega govora na Trinkovem pogrebu ali pa policijske preiskave na domu duhovnika Guiona, si je bilo tedaj med Slovenci na Tržaškem in Goriškem težko predstavljati. Drugič pa je bila knjiga povod za široko debato med akterji takratnega dogajanja in zgodovinarji o vlogi, ki so jo po vojni odigrali nekdanji borci divizije Osoppo, s čimer se je v italijanski javnosti poglobila tudi razprava o medvojnem dogajanju med leti 1943 in 1945.⁸

Osrednji slovenski prostor po mnenju jezikoslovca in glasbenika Pavleta Merkuja, med Slovenci v Italiji nedvomno največjega poznavalca Benečije, tej najzahodnejši s Slovenci naseljeni pokrajini namenja premajhno pozornost. Ta ugotovitev nemara velja – ali je do nedavnega veljala – tudi za zgodovino, za cerkveno zgodovino še posebej. Seveda je glede na versko in cerkveno zgodovino treba upoštevati, da v času realnega socializma slovenske državne institucije temu zornemu kotu niso posvečale posebne pozornosti. Zvesto, skoraj ljubkovalno odkrivanje beneške zemlje in njene verske zgodovine je bilo tako prepuščeno posameznim entuziastom, zlasti v katoliškem periodičnem tisku. Eden od teh je bil na primer briški narečni pesnik Ludvik Zorzut (1892–1977), ki je skoraj vsako leto v Koledarju Mohorjeve družbe iz Celja objavil kak drobec iz preteklosti Benečije in njenih Čedermacev.⁹

V zvezi z versko in cerkveno zgodovino Benečije 1918–1954 je osrednji slovenski prostor prispeval predvsem nekaj sintetičnih pregledov, osredotočenih okrog boja za potrditev pravic slovenščine v cerkvi. In ker se v jezikovnem in kulturnem pogledu v tej pokrajini svetna zgodovina neločljivo prepleta z versko in cerkveno, smemo tudi tiste sinteze, ki so splošno zgodovinskega značaja, večinoma upoštevati tudi s cerkveno-zgodovinskega stališča. Med le-timi je najstarejša in najbolj natančna nemara Kratek oris zgodovine Benečije, ki ga je leta 1980 za Celjsko Mohorjevo družbo prispeval zgodovinar Marijan Breclj v spremni besedi k ponatisu Trinkovega prikaza Beneške Slovenije in Rezije iz leta 1898 (Breclj, 1980). Brecljev spis odlikuje bogata bibliografija, ki jo bodo raziskovalci s pridom uporabljali tudi v prihodnje.

8 Ob Zuanelli je vlogo desničarskih paravojaških organizacij v Benečiji raziskoval tudi Faustino Nazzi, dose-danja odkritja pa bo zgodovinska stroka v prihodnje morda dopolnila z informacijami iz državnih arhivov.
9 Za seznam Zorzutovih prispevkov glej: Breclj, 1980, 190–192.

Zanimivo, da Zgodovina Cerkve na Slovenskem, ki je pri Celjski Mohorjevi družbi izšla leta 1991 (Zgodovina Cerkve, 1991, 222, 224), Benečijo komaj omenja. Pač pa je v okviru slovenskega cerkvenega zgodovinopisja najcelovitejši pregled razmer v Benečiji 1918–1954 izšel leta 2002 v zborniku Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga je izdala založba Družina v Ljubljani. Zanj je poskrbel Franc Rupnik, duhovnik s Tolminskega, med drugim tudi sodelavec Doma, kar seveda ni naključje. Rupnik je v njem sicer shematično, a na podlagi obstoječe literature, zlasti raziskav Faustina Nazzija, dovolj natančno opisal dolgo pot, tlakovano s težavami, prepovedmi in preganjanjem, ki jo je beneška Cerkev prehodila do priznanja pravic domačega jezika v cerkvenem življenju (Rupnik, 2002).

Pač pa je Benečija, oz. bolje rečeno njena duhovščina, deležna posebne, pa čeprav ne sistematične pozornosti v tistem segmentu slovenskega zgodovinopisja, ki se izrecno posveča osvetljevanju primorskega odpora proti fašističnemu potujčevanju, zlasti pa narodnoobrambni vlogi, ki jo je v okviru tega odpora odigrala duhovščina. V tem smislu Lavo Čermelj (Čermelj, 1965), Rudolf Klinec (Klinec, 1979), Milica Kacin-Wohinz (Kacin-Wohinz, 1990), Egon Pelikan (Pelikan, 2002) in drugi v svojo obravnavo mestoma vpletajo tudi beneške duhovnike, zlasti tiste med njimi, ki so se v prizadevanjih proti potujčevanju najtesneje povezali s stanovskimi tovariši z Goriškega in Tržaškega. V ta sklop se vključuje tudi raziskovalno delo Mire Cenčič, ki se od devetdesetih let dalje posveča raziskovanju primorskega narodnega antifašističnega odpora, zlasti TIGRA. Leta 2008, ob priliki nove izdaje Bevkovega Kaplana Martina Čedermaca, je izšla njena knjiga z naslovom Beneška Slovenija in njeni Čedermaci (Cenčič, 2008), ki v okviru osrednjeslovenskega zgodovinopisja predstavlja najbrž najcelovitejši prikaz boja za slovenski jezik v beneški Cerkvi v prvi polovici 20. stoletja. Vsekakor gre tudi v tem primeru za sintezo, in ne za raziskovalno zgodovinopisje, kajti z dokumentarne plati se tudi ta knjiga v veliki meri naslanja na že večkrat omenjenega Faustina Nazzija.

V italijanskem oz. furlanskem kulturnem prostoru zavzema za zgodovinopisje obravnavanega obdobja nedvomno najvidnejše mesto Furlanski inštitut za zgodovino odporniškega gibanja – Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, ustanovljen leta 1971 v sklopu vsedržavne istoimenske ustanove z namenom, da preuči in ovrednoti odporniško gibanje v Furlaniji med drugo svetovno vojno, a katerega raziskovalno obzorje se je v dosedanjih štiridesetih letih delovanja razširilo in zajelo tudi druge vidike sodobnega dogajanja, vključno z verskim in cerkvenim. V dolgem seznamu zgodovinskih razprav, objavljenih pod okriljem Inštituta bodisi v vsakoletnem zborniku Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione bodisi v drugih serijskih in priložnostnih publikacijah, jih nekaj posega tudi na cerkveno-zgodovinsko področje ter obrobno tudi na Benečijo. Pri tem se dotikajo zlasti dveh vidikov, in sicer odnosa odporniških gibanj do nacionalnega vprašanja v Benečiji in s tem v zvezi domače duhovščine ter odnosa videmskih nadškofov Anastasia Rossija (1910–1927) in Giuseppa Nogare (1927–1954) do fašizma in še posebej do fašističnega izganjanja slovenske besede iz beneških cerkva.

O medvojni problematiki, partizanskem gibanju ter cerkveni hierarhiji na straneh zbornika *Storia contemporanea in Friuli*, delno tudi kot pričevalec, razpravlja zlasti Aldo Moretti (1909–2002), duhovnik, profesor teologije, med vojno ustanovitelj partizanske brigade Osoppo. Natančno opisuje tudi partizansko gibanje v Benečiji, pri čemer se ograjuje od enačenja partizanstva in jugoslovanstva na eni strani ter fašizma in italijanstva na drugi. Pri tem pa slovensko duhovščino le omenja, in sicer s poudarkom na njenem antifašizmu. Ni pa v njegovem pisanju (Moretti, 1975; Moretti, 1977) pavšalnih obtožb na račun njenega domnevnega filokomunizma in filojugoslovanstva, kakršnih je po drugi svetovni vojni mrgolelo v dnevnem tisku.

Od devetdesetih let dalje se v publikacijah Inštituta ob odporniški tematiki pojavljajo tudi razprave z bolj izrazito cerkveno-zgodovinsko poanto, o čemer pišejo na primer Elpidio Ellero (Ellero, 1992; Ellero, 1993; Ellero, 1996), Guglielmo Pellizzoni (Pellizzoni, 2005), Liliana Ferrari (Ferrari, 1997; Ferrari, 2006) in drugi. Dela teh avtorjev slonijo v veliki meri tudi na primarnih virih: videmskem nadškofijskem arhivu, državnem arhivu v Vidmu, župnijskih kronikah in arhivih, arhivih stranke Krščanske demokracije in Katoliške akcije itd. V njihovih spisih se Benečija pojavlja bolj obrobno, v najboljšem primeru so ji posvečena posamezna poglavja, in to večinoma z vidika njenega jezikovno-kulturnega specificuma. Zgodba o boju za slovenski jezik je deležna svoje potrditve, podprte tudi z zornega kota raziskovalcev, ki preteklosti ne preučujejo nujno s stališča slovenske narodnoobrambne miselnosti. O drugih vprašanih smemo sklepati per negationem: iz mnogih analiz je namreč razvidno, da je v družbenem pogledu – tu z ozirom na specifično tematiko mislim na razvoj modernejših verskih gibanj, uveljavljanja evropskih teoloških in duhovnih tokov – Benečija, podobno kot druga gorata območja Videmske nadškofije, ostajala nekje na robu dogajanja. Na to kaže na primer nizko število omemb beneških vasi med kraji, v katerih je v obravnavanem obdobju prišlo do pomenljivejših, omembe vrednih dogodkov in okoliščin.

Samostojno, od uradnih institucij in raziskovalnih ustanov neodvisno je zgodovinsko delo Faustina Nazzija, avtorja, ki je v preučevanju verske in cerkvene zgodovine 20. stoletja v Benečiji prispeval do zdaj nemara največ. Benečiji, in še posebej prepovedi slovenske besede v beneških cerkvah, je posvetil vrsto samostojnih knjižnih izdaj. Nazi je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja sodeloval z Inštitutom za zgodovino odporništva, kasneje pa so njegove izjemno dokumentirane, a obenem idejno angažirane knjige izšle pri založbah furlanskega avtonomističnega gibanja *La Patrie dal Friul* ter *Glesie Furlane* ter pri slovenski založbi *Lipa* v Čedadu. Značilnosti njegovega sloga bom obravnaval kasneje, moram pa poudariti, da je med vsemi do sedaj obravnavanimi avtorji Nazi nedvomno najbolj temeljito pregledal videmski nadškofijski arhiv in v njem odkril vrsto dokumentov, mimo katerih prihodnje zgodovinopisje ne bo moglo. Zgodba o prepovedi slovenske besede iz leta 1933, ki smo jo v glavnem poznali le iz pripovedi njenih udeležencev, se v Nazzijevih knjigah utemeljuje iz obilno citiranih škofijskih in vatikanskih dokumentov. Njegova pripoved seže tja v petdeseta leta in predstavlja dopolnitev raziskave o povojnem protislovenskem rovarjenju, ki jo je v *Gli anni bui della Slavia* nastavil Božo Zuanella. Nazzijev opus predstavlja pregled verskega in cerkvenega dogajanja v Benečiji v prvi polovici 20. stoletja, s katerim se po celovitosti, natančnosti,

dokumentiranosti ne more primerjati delo nobenega drugega ne slovenskega ne italijanskega raziskovalca.

Iz pregleda obstoječega zgodovinopisja izhaja najprej zanimivo spoznanje, in sicer da so bili mnogi – morda celo večina – njegovi avtorji tudi sami akterji dogajanja, ki ga opisujejo. Njihov pristop zato neizogibno niha med pričevanjskim in dokumentarnim. Zaradi kočljivosti obravnavane tematike in zaradi dejstva, da so se šele pred dobrimi dvajsetimi leti odnosi italijanskih oblasti do slovenske manjšine začeli v Benečiji mehčati, zato ne preseneča, da sodi dober del obstoječe zgodovinske literature v sklop t. i. angažiranega, tendenčnega zgodovinopisja, kateremu sicer večinoma ne gre odrekati resnega in z dokumenti utemeljenega pristopa, ki se pa po svoji naravi nekako bolj kot v historiografski vključuje v aktualni družbeno-politični diskurz. Ta ugotovitev velja bodisi za mnoge Čedermace, ki so v svojem življenju sami prijeli za pero, bodisi za nekatere furlanske oz. italijanske protagoniste dogajanja, kakršen je bil na primer duhovnik in zgodovinar Aldo Moretti. Ob preučevanju biografij do zdaj omenjenih zgodovinarjev pa bomo tudi za nekatere druge ugotovili njihovo vsaj posredno soudeležnost pri preučevanem dogajanju. Franc Rupnik je na primer kot dušni pastir deloval na Tolminskem in Kobariškem ob meji z Benečijo in je s svojimi sobraty onstran meje vzpostavil stanovske in prijateljske vezi. Guglielmo Pellizzoni, avtor študije o nadškofu Nogari, ki vključuje tudi poglavje o vprašanju slovenščine v Benečiji, je bil aktiven v odporiškem gibanju, po vojni pa se je z obravnavanimi vprašanji soočal kot politik na Videmskem itd.

Še bolj izrazito se od standardnega zgodovinopisnega koncepta oddaljujejo razprave Faustina Nazzija. Le-te predstavljajo primer izrazito angažiranega, moralno prizadetega, mestoma črno-belega pisanja, ki meji na pamflet, katerega polemična ost je naperjena proti demokrščanskemu političnemu kompromisarstvu, zlasti pa proti cerkveni hierarhiji ter njeni domnevni strahopetnosti ter klečeplazenju pred fašizmom in šovinističnim nacionalizmom. Avtor se v svojih spisih odločno postavlja na stran beneške duhovščine, a niti njej ne prizanese v celoti, saj ji očita, da se je tudi ona v določenem trenutku zaradi ljubelega miru in materialnih kompenzacij strogo načelnemu pristopu odpovedala in, tako Nazzi, da je cena te popustljivosti njeno izginotje, čemur naj bi bili priča danes (Nazzi, 1997, 410). Toda to še ni vse. Nazzijev zgodovinski pogled na Benečijo se namreč vključuje v neko širšo, z osebnimi izkušnjami podprto vizijo, ki jo pogojujejo odpor do hierarhične institucionalnosti ter zavzemanje za to, kar on imenuje evangeljska Cerkev, kar v celoti predstavlja primer fascinantnega in vznemirljivega sporočilnega pisanja, ki pa se seveda odmika od klasičnih historiografskih vzorcev.

Skratka, priča smo vse prej kot papirnatemu in akademskemu zgodovinopisju, katerega osnovni motiv ni le odkrivanje preteklosti, ampak tudi želja po potrditvi oz. obratložitvi lastnega življenjskega poslanstva, po soočanju z vprašanji, ki niso le preteklost, ampak pogojujejo tudi sedanjost. Ne gre, da se razumemo, za to, da bi tovrstna dela kakor koli razvrednotili, ampak za ugotovitev o do danes prevladujočem pristopu, ki ni nujno edini mogoč in ki ga bo morda z umiritvijo nacionalnih trenj v prihodnje mogoče preseči.

Potem ko je postavljena ta premisa, moramo poskusiti odgovoriti na vprašanje, do kakšne mere je obstoječe zgodovinopisje osvetlilo versko in cerkveno dogajanje v Benečiji med letoma 1918 in 1954. Trditi smemo, da je osrednji dogodek iz tega časa in prostora, namreč prepoved slovenske besede v beneških cerkvah leta 1933, primerno raziskan in, zlasti po zaslugi Faustina Nazzija, tudi podprt z dovolj izčrpnim dokumentarnim gradivom, zlasti iz nadškofijskega arhiva. Na tem področju smemo kakšno nadaljnjo dopolnitev pričakovati morda iz državnih arhivov in iz na novo odprtih vatikanskih fondov, medtem ko je pričevanjska stran že zaradi vse večje časovne oddaljenosti po vsej verjetnosti izčrpana. Tu niti ni večjih razlik med zgodovinarji v ugotovitvi, da je bil odziv cerkvene oblasti, v prvi vrsti nadškofa Nogare pa tudi vatikanskega državnega tajništva na fašistični poseg šibek in neprimeren. Razliko je opaziti v presoji stopnje omenjene šibkosti. Tu gremo od apologetske prizanesljivosti, kakršno zasledimo na primer v izvajanjih Tarcisia Venutija (Venuti, 1980; Venuti, 1997), preko bolj verodostojne ocene o Nogarovi "šibkosti", kakršna izhaja na primer iz obširne analize Elpidia Ellera (Ellero, 1992; Ellero, 1993) ter že omenjenega Guglielma Pellizzonija (Pellizzoni, 2005), vse do ostrih in nepreklicnih sodb, ki jih vsebujejo pričevanja beneških duhovnikov in že omenjena dela Faustina Nazzija.

Negativne ocene Nogarovega odnosa do beneških duhovnikov razen obdobja fašizma zadevajo tudi povojni čas, ko naj bi nadškof – po mnenju duhovnikov samih in Nazzija – sicer nastopil v njihovo obrambo, a premalo energično in prepričljivo. Kot primer tovrstnega ravnanja se navadno postavlja mlačno Nogarovo obrambo podutanskega župnika Angela Cracine pred napadi nacionalističnega časopisja. V Nazzijevi interpretaciji zajema negativna sodba poleg nadškofa tudi t. i. "zmerne" kroge, v prvi vrsti nekdanjega ustanovitelja partizanskega brigade Osoppo Alda Morettija, katerega na nekem mestu označuje kot "Janusa z dvema obrazoma" (Nazzi, 1997, 291) in čigar od protislovanstva ne povsem prečiščen antikomunizem vzporeja z onim tržaškega duhovnika Edoarda Marzarija.

Tudi o škofovanju Nogarovega predhodnika Anastasia Rossija so ocene zgodovinarjev različne, pri čemer pa je zanimivo, da mu tudi najbolj navdušeni apologeti, kakršen je na primer Pasquale Margreth (Margreth, 1951), vendarle oporekajo njegov beg pred avstrijsko in nemško vojsko po padcu kobariške fronte leta 1917. Po eni strani v zgodovinopisju prevladuje mnenje, da je bil Rossi prepričan simpatizer fašizma, medtem ko naj bi bili Nogarovi profašistični izpadi bolj sad oportunitizma in taktike. V tem smislu naj bi Rossi za Benečijo gojil načrt o postopnem nadomeščanju slovenskih duhovnikov s furlanskimi, kar naj bi do določene mere prevzel tudi njegov naslednik Nogara. Po drugi strani pa se na več mestih (Ellero, 1996, 33–34; Ferrari, 2006, 289–291), tudi med nekaterimi neposrednimi akterji dogajanja (Cracina, 1964, 16), pojavlja ocena, da pa se je z razliko od Nogare Rossi vendarle zavzel za ohranitev slovenščine v pridiganju, pri nauku in v pastoralnem življenju, pri čemer naj bi okoli leta 1920 v Vatikanu pri Benediktu XV. naletel na bolj naklonjenega sogovornika kot pa njegov naslednik v tridesetih letih pri Piju XI., pa čeprav naj bi to naklonjenost nadškof pred javnostjo zamolčal.

Menim, da je vprašanje ocene zadržanja cerkvene hierarhije do prepovedi slovenske besede v beneških cerkvah, v našem primeru videmskih nadškofov Rossija in Nogare, pa

tudi najvišjega cerkvenega učiteljstva ter nekaterih predstavnikov vatikanskega državnega tajništva, na primer nadškofa Giuseppa Pizzarda, do določene mere še vedno odprto vprašanje. Oblikovanje dokončnih sodb zgolj na podlagi dobesednih navedkov, vzetih iz pisem, člankov, spomenic, nastalih v času diktature, kakor se mestoma dogaja v knjigah Faustina Nazzija ali v delih, ki po njem povzemajo gradivo in mnenja, utegne kdaj tudi zavesti. Zlasti sporno se mi zdi kar enačiti v dokumentih zapisano "zavzemanje za mehko asimilacijo" z aktivnim pristajanjem na fašistično raznarodovalno politiko, ko pa je izraz lahko v danih okoliščinah imel ravno nasprotni pomen. Ko se je pred desetletji podobna polemika razvnela okrog interpretacije dokumentov, ki so zadevali tržaško-koprskega škofa Luigija Fogarja, je tržaški zgodovinar Franco Belci pomen svojega do Cerkev in Fogarja sicer kritičnega pisanja pojasnil takole: "Da je bil Fogar prisiljen svoja stališča zagovarjati v okviru asimilacijske perspektive, ne pomeni, da je sam zagovarjal politiko asimilacije" (Belci, 1983, 45). Zdi se mi, da pri presoji dokumentov iz obdobja fašizma tudi v drugih primerih tega pojasnila ne kaže podcenjevati.

Sodobno zgodovinopisje, zlasti slovensko, na nekaterih mestih boj beneških duhovnikov proti prepovedi slovenskega jezika v cerkvah vzporeja s sočasnim narodnoobrambnim delovanjem primorske duhovščine v Istri, na Tržaškem, Goriškem in – deloma – tudi v Kanalski dolini. Vzporeditev je do določene mere seveda legitimna, saj so stiki med Benečani in ostalimi Slovenci v Italiji dejansko obstajali in nekatere pobude so duhovniki iz Benečije dejansko usklajevali s sobraty in katoliškim vodstvom na Goriškem. Ni bilo pa še predmet poglobljene analize vprašanje, do kolikšne mere sta obe stvarnosti primerljivi glede na splošno sprejeto ugotovitev, da medtem ko naj bi se v Benečiji – med ljudstvom, a tudi med duhovščino – nesporna navezanost na slovenski jezik v nekem smislu povezovala tudi z italijanskim patriotizmom, moramo za Goriško in Tržaško kakršno koli tako povezavo izključiti. Sicer pa so ta odtenek hote ali nehote prezrli tudi italijanski nacionalistični krogi, saj bi se v nasprotnem primeru v povojnih letih ne znašali nad domnevnim jugoslovanskim iredentizmom ravno v Benečiji, kjer so bili pogoji za njegov nastanek, in to kljub simpatiji posameznih beneških duhovnikov za slovensko medvojno odporniško gibanje, najmanj realni. Na ta paradoks opozarja Giorgio Banchig, ko ugotavlja, da je bil v Benečiji, "kdor se je bojeval za svobodo proti diktaturi, za pravice manjšin proti nasilju diktature", po koncu vojne "ponovno žrtev nasilja" (Banchig, 1998, 18).

Nadaljnje, še premalo pojasnjeno poglavje, ki bi utegnilo raziskovalcu nuditi kar nekaj zanimivih izhodišč, je tudi vprašanje odnosa med Benečani in Italijansko ljudsko stranko in po drugi svetovni vojni Krščansko demokracijo. Znano je, da je Ivan Trinko kot dolgoletni pokrajinski svetovalec v Vidmu tesno sodeloval s Sturzovo Italijansko ljudsko stranko. O tem so pisali Martin Jevnikar (Jevnikar, 1984), kasneje pa tudi Marino Qualizza (Qualizza, 1986) in Marko Tavčar (Tavčar, 1990), vendar je marsikaj v tej zvezi še premalo poznano in raziskano. Na primer: ali je beneška duhovščina te stike gojila tudi podtalno za časa fašizma in pa tudi, kakšni so bili po drugi svetovni vojni dejanski odnosi med katoliškimi Benečani in italijansko Krščansko demokracijo?

Vredno poglobitve bi bilo vprašanje dejanske medvojne opredelitve beneških duhovnikov do Osvobodilne fronte. Človekoljubna pomoč, ki so jo nekateri nudili beneškim partizanom, seveda še ne pove, kako so to gibanje presojali in kaj so od njega pričakovali.

Opozorim naj še na eno vrzel beneškega zgodovinopisja, in sicer na njegovo geografsko osredotočenost na Nadiške doline, za katere smemo trditi, da danes razpolagamo z obširnimi gradivom, medtem ko je za Terske doline in Rezijo, če izvzamemo nekaj sestavkov Viljema Černa (Černo, 2006) in Renza Calligara (Calligaro, 1992; Calligaro, 2006), tovrstne literature bistveno manj.

Kot že omenjeno, Benečija tudi še čaka na raziskovalce, ki bi ob že naštetih pristopih cerkveno zgodovino slovenske Benečije prve polovice 20. stoletja vzeli v pretres tudi z vidika samega verskega, z družbeno preobrazbo povezanega razvoja, z vidika cerkveno-pravne¹⁰ in cerkveno-upravne politike, vzgoje in kulture krajevne duhovščine, njenega odnosa do modernosti, vernosti prebivalstva ter procesa sekularizacije itd. Skratka, sodobni pristop do obravnave verskega in cerkvenega dogajanja od zgodovinarja zahteva, da preraste miselnost angažiranega bojevnika za stvar ter narodno-politični vidik obravnavanega vprašanja dopolni z analizo dogajanja na duhovni, verski, npravstveni in kulturni ravni. Benečija naj pri tem ne bo izjema.

THE HISTORIOGRAPHY OF ECCLESIASTICAL MATTERS IN THE VENETIAN SLOVENIA FROM 1918 TO 1954

Tomaž SIMČIČ

Institute for Social and Religious History in Gorizia, Via del Seminario 7, 34170 Gorizia, Italia

e-mail: tomazsimcic@alice.it

SUMMARY

The purpose of this paper is to study the existing historical literature on religious and ecclesiastical situations in Venetian Slovenia in the period between 1918 and 1954. After discussing some methodological dilemmas, in the context of which the paper emphasises the necessity for considering the works taking a classic historiographical approach as well as written documents that deviate from these patterns in terms of their purpose or style, the paper offers the most comprehensive information on all available literature from historical novelettes and papers to more demanding monographs and discussions. Regardless of the used language medium, these works are distributed in three categories: living abroad, the central Slovenian area and the Italian-Friuli area. Along with authors, the paper also considers institutions and publishing houses which have dedicated special attention to the discussed topic, whereas the contribution of cultural institutions of Slovenes in the Venetian region as well as the Friulian Institute for the History of Liberation Movement are also emphasised. The paper emphasises the fact that in the mentioned period all three categories of writers focus on the fascist prohibition of the Slovene word from 1933 as well as its short- and long-term consequences. Historians all agree on

¹⁰ Za kratek pregled cerkveno-pravne umeščenosti slovenskih vernikov v Videmski nadškofiji v povojnem obdobju prim.: Simčič, 2004, 349–352.

the assessment of these events, any differences apply to the assessment of circumstances and nuances in valuing the retention of ecclesiastical authorities, especially archbishops Anastasio Rossi and Giuseppe Nogara. Here the author points out that the literal understanding of statements in archived documents of a historian can mislead the readers, which can also apply for the uncritical parallelism of events in the Venetian Church and the Church of Primorska region during fascism and WWII. In the last part the paper shows some common features of the discussed literature, whereas its expressed national and political engagement is emphasised, which can be the consequence of the fact that the national situation in Venetian Slovenia began to normalise as late as in the 1990s. It is therefore no wonder that literature on Venetian Slovenia from 1918 to 1954, except researches that base on archived sources, is mostly rich in statements of direct stakeholders, which include almost the majority of discussed writers. Among the available sources available until today, the Udine diocesan archives as well as some other parochial archives have been processed. Another source of information is also the material kept by the Central National Archives in Rome and the Archives of the Vatican Secretary of State. In the author's opinion, the task of future historians is to discuss the hitherto neglected pastoral, moral, social and cultural aspects of the discussed topic as well as national and political aspects.

Key words: Venetian Slovenia, Church, Archdiocese of Udine, clergy, historiography, 1918–1956

VIRI IN LITERATURA

- Dom: kulturno verski list.** Čedad - Videm, Most piccola società cooperativa, 1965–.
- Jadranski koledar.** Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1952–.
- Koledar Goriške Mohorjeve družbe.** Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 1924–.
- Koledar Mohorjeve družbe.** Celje, Mohorjeva družba, 1956–1972.
- Matajur: glasilo Slovencev v Videmski pokrajini.** Čedad, 1950–1973.
- Mohorjev Koledar.** Celje, Mohorjeva družba, 1973–.
- Novi Matajur: tednik Slovencev Videmske pokrajine.** Čedad, Založništvo tržaškega tiska, 1974.
- Storia contemporanea in Friuli.** Videm, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 1971–.
- Študijski dnevi. Draga.** Trst, Društvo slovenskih izobražencev, Mladika, 1969–.
- Trinkov koledar.** Špeter – Čedad, Zadruga Lipa, Kulturno društvo "Ivan Trinko", 1953–.

- Banchig, G. (1998):** 50 let po podpisu mirovnega sporazuma. V: Med Slovenijo in Evropo. Zbornik Drage 1997. Trst, Mladika, 15–43.
- Belci, F. (1979):** A proposito di un recente saggio su mons. Fogar. *Qualestoria*, VII, 2, 44–45.
- Brecelj, M. (1980):** Beneška Slovenija in Rezija. Kratek oris. V: Trinko, I.: Beneška Slovenija. Hajdimo v Rezijo. Celje, Mohorjeva družba, 97–192.
- Calligaro, R. (1992):** Zgodovinski zapisi o cerkvi v Bardu. *Trinkov koledar*, 45–49.
- Calligaro, R. (2006):** Le chiese / Cerkev. V: Avon, G.: Terska dolina / Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedi, sliki in pesmi V. Černa. Celje - Gorica, Mohorjeva družba, 321–330.
- Cattolici (1983):** Atti convegno di studio: cattolici e questione slovena in provincia di Udine: a 50 anni dalla proibizione dello sloveno nelle chiese: San Pietro al Natisone, 17 dicembre 1983. Špeter, Cras di Pulfero - Società Cooperativa Editrice Dom.
- Cenčič, M. (2008):** Beneška Slovenija in njeni Čedermaci. Škofije, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske.
- Cracina, A. (1964):** Il Giubileo sacerdotale d'oro del M.R. Don Pietro Cernoia parroco di Brischis (Pulfero). S. Leonardo, Župnija.
- Cuffolo, A. (1985):** Moj dnevnik. La seconda guerra mondiale vista e vissuta nel focolaio della canonica di Lasiz. Čedad, Società Cooperativa Editrice Dom.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Černo, V. (2006):** Vikariat Slovencev iz Terske doline (Vicariatus Sclaborum). V: Avon, G.: Terska dolina. Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedi, sliki in pesmi V. Černa. Celje - Gorica, Mohorjeva družba, 71–85.
- Ellero, E. (1992):** Giuseppe Nogara arcivescovo di Udine durante il pontificato di Pio XI – Ipotesi di ricerca. *Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione*, XXII, 23, 87–111.
- Ellero, E. (1993):** Giuseppe Nogara arcivescovo di Udine durante il pontificato di Pio XII – Ipotesi di ricerca. *Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione*, XXIII, 24, 87–158.
- Ellero, E. (1996):** S. E. Mons. Anastasio Rossi Arcivescovo di Udine dal 1910 al 1927. Ipotesi di ricerca. *Storia contemporanea in Friuli – Il Movimento di Liberazione*, XXVI, 27, 11–68.
- Ferrari, L. (1997):** Due sacerdoti e la guerra. I diari di Anton Cuffolo ed Alojzij Novak. V: Dolinar, F. M., Tavano, L. (ur.): Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj Gorica*, Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 351–362.

- Ferrari, L. (2006):** La Chiesa friulana tra dopoguerra e fascismo. V: Vinci, A. M. (ur.): Il Friuli. Storia e società, IV. Videm, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 255–318.
- Jevnikar, M. (1984):** Ivan Trinko pokrajinski svetovalec v Vidmu 1902–1923. Acta ecclesiastica Sloveniae. Ljubljana, 6, 91–136.
- Kacin-Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Mohorjeva družba.
- Margreth, P. (1951):** La figura di un grande arcivescovo (Mons. A. Anastasio Rossi). Videm, Arti grafiche friulane.
- Mons. Ivan Trinko (2006):** Dapit, R., Obit, M., Trusgnach, L. (ur.): Mons. Ivan Trinko (1863–1954): spodbujevalec spoznavanja in dialoga med kulturami – promotore della conoscenza e del dialogo tra culture. Zbornik posveta, Špeter 16. 10. 2004. Čedad, Kulturno društvo Ivan Trinko.
- Moretti, A. (1975):** Il problema delle zone di confine fra Italia e Jugoslavia nella provincia di Udine nell'ultima fase della Resistenza. Storia contemporanea in Friuli, V, 6, 94–144.
- Moretti, A. (1977):** La Slavia friulana fra Italia e Jugoslavia 1943–1945. Storia contemporanea in Friuli, VIII, 8, 13–75.
- NAZ [Zuanella, N.] (1996):** Gli Anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale. Čedad, Editrice Dom.
- NAZ [Zuanella, N.] (1998):** Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v Vzhodni Furlaniji. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Nazzi, F. (1994):** Storia religiosa nel comune di Pulfero. V: Banchig, G.: Pulfero, ambiente – storia – cultura. Pulfero, Amministrazione comunale, 175–244.
- Nazzi, F. (1995):** Il Duce lo vuole. La proibizione dello sloveno nella vita religiosa della Slavia Friulana. S. Pietro al Natisone, Lipa Editrice.
- Nazzi, F. (1997):** Alle origini della "GLADIO". Videm, La Patrie dal Friûl.
- Nazzi, F. (2004):** Chiesa e fascismo nella Slavia Friulana. Anni venti. Videm, Glesie Furlane.
- Nazzi, F. (2008):** Chiesa e fascismo nella Slavia Friulana. Anni trenta e quaranta. V: Dott. Faustino Nazzi. [Http://www.fauna31.wordpress.com/](http://www.fauna31.wordpress.com/) (19. 11. 2012).
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.
- Pellizzoni, G. (2005):** Curia arcivescovile udinese e regime fascista. Videm, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione.
- PSBL (1974–1994):** Primorski slovenski biografski leksikon. 1980–1994. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

- Qualizza, M. (1986):** Ivan Trinko politico. V: Zovatto, P. et al.: Ricerche su Ivan Trinko. Videm, Grafiche Comino-Feletto Umberto, 119–132.
- Rupnik, F. (2002):** Cerkev med Beneškimi Slovenci. V: Benedik, M., Juhant, J., Kolar, B. (ur.): Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju. Ljubljana, Družina, 109–126.
- Simčič, T. (2004):** Pravni položaj slovenskih vernikov v tržaški, goriški in videmski Cerkvi po letu 1945. V: Bajc, G. (ur.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper - Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 343–352.
- Špekonja, H. [Turnšek, M.] (1954):** Rod za mejo. Trst.
- Tavčar, M. (1990):** Ivan Trinko posrednik med Slovensko politično organizacijo in Sturzovo Ljudsko stranko. Gorica, Koledar Goriške Mohorjeve družbe 53–62.
- Trinkov simpozij (1985):** Trinkov simpozij v Rimu. Rim. Slovenska bogoslovna akademija v Rimu.
- Trinkov zbornik (1946):** Birsa, J., Budal, A. (ur.): Trinkov zbornik. Trst, Gregorčičeva založba.
- Venuti, T. (1980):** Corrispondenza clandestina col Vaticano. Carteggio Nogara-Montini 1943–1945. Videm, La Nuova base.
- Venuti, T. (1997):** La Chiesa udinese e l'arcivescovo Nogara. V: Dolinar, F. M., Tavano, L. (ur.): Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Gorica, Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 265–272.
- Zgodovina Cerkve (1991):** Benedik, M. (ur.): Zgodovina Cerkve na Slovenskem. Celje. Mohorjeva družba.
- Zovatto, P. et al. (1986):** Ricerche su Ivan Trinko. Videm, Grafiche Comino-Feletto Umberto.